

УДК 241.312

К. О. САВЧУК**ПРИНЦИП НЕПОРУШНОСТІ ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ
ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО
ПРАВОПОРЯДКУ**

Досліджується юридичний зміст одного з основних принципів сучасного міжнародного права – принципу непорушності державних кордонів. Розкриваються основні етапи його становлення і юридичного закріплення, аналізується його співвідношення з іншими основними принципами міжнародного права. Під кутом зору аналізу подій на території колишньої Югославії та СРСР, а також в інших регіонах світу, досліджено загрози, що несе насильницька дезінтеграція держав для міжнародного правопорядку. Зроблено висновок, що лише неухильне дотримання принципу непорушності державних кордонів як в Європі, так і інших континентах, може сприяти подоланню кризових явищ в міжнародному співтоваристві.

Ключові слова: *основні принципи міжнародного права, принцип непорушності державних кордонів, принцип територіальної цілісності держав, територія держави, право народів на самовизначення.*

Савчук К. А. Принцип нерушимости государственных границ как составная часть современного международного правопорядка

Исследуется юридическое содержание одного из основных принципов современного международного права – принципа неру-

© САВЧУК Костянтин Олександрович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

шимости государственных границ. Раскрываются основные этапы его становления и юридического закрепления, анализируется его соотношение с другими основными принципами международного права. С точки зрения анализа событий на территории бывшей Югославии и СССР, а также в других регионах мира исследованы угрозы, которые представляет насильственная дезинтеграция государств для международного правопорядка. Сделан вывод, что только неукоснительное соблюдение принципа нерушимости государственных границ, как в Европе, так и других континентах, может способствовать преодолению кризисных явлений в международном сообществе.

Ключевые слова: основные принципы международного права, принцип нерушимости государственных границ, принцип территориальной целостности государств, территория государства, право народов на самоопределение.

Savchuk Kostiantyn. The principle of inviolability of state frontiers as an integral part of the modern international legal order

The article explores the legal content of one of the fundamental principles of modern international law - the principle of inviolability of state frontiers. The main stages of its formation and legal fixing are revealed, its correlation with other fundamental principles of international law is analyzed. From the point of view of the analysis of the events in the territory of the former Yugoslavia and the USSR, as well as in other regions, threats have been investigated that represent the violent disintegration of states for the international legal order. It is concluded that only strict adherence to the principle of inviolability of state frontiers, both in Europe and other continents, can contribute to overcoming crisis phenomena in the international community.

Keywords: fundamental principles of international law, principle of inviolability of state frontiers, principle of the territorial integrity of states, territory of the state, the right to self-determination of peoples.

Основні принципи міжнародного права, закріплені в Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 року, Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року та інших міжнародно-правових документах відіграють надзвичайно важливу роль у системі сучасного міжнародного права і визнаються міжнародним співтовариством в якості таких правил поведінки держав на міжнародній арені, відхилення від яких є неприпустимим. Серед цих принципів вагоме місце належить принципу непорушності державних кордонів, згідно з яким держави зобов'язані поважати встановлені відповідно до міжнародного права кордони одна одної. Цей принцип тісно пов'язаний з принципом територіальної цілісності держав і закріплює згоду держав на взаємне визнання кордонів між ними і відмову від будь-яких територіальних претензій одна до одної.

Хоча окремі елементи принципів територіальної цілісності держав та непорушності державних кордонів існували ще у класичному і навіть стародавньому міжнародному праві і були предметом наукових досліджень багатьох представників класичної доктрини міжнародного права, в тому числі і вітчизняної¹, як самостійний принцип міжнародного права принцип непорушності державних кордонів почав складатися у міжнародно-правовій практиці європейських держав у 70-х роках минулого сторіччя. У сучасному розумінні він вперше отримав нормативне закріплення у статті 3 Московського договору між СРСР та ФРН від 12 серпня 1970 року, яка містила наступне положення: «Союз Радянських Соціалістичних Республік та Федеративна Республіка Німеччини єдині у визнанні ними того, що мир в Європі можна зберегти тільки в тому випадку, якщо ніхто не зазіхатиме на сучасні кордони. Вони беруть на себе зобов'язання неухильно дотримуватися територіальної цілісності усіх держав у Європі у нинішніх кордонах. Вони заявляють, що не мають жодних територіальних претензій до будь-кого і не висувають таких претензій у майбутньому. Вони розглядають як непорушні зараз і в майбутньому кордони всіх держав в Європі, як вони

проходять на день підписання цього Договору, в тому числі лінію Одер-Нейсе, яка є західним кордоном Польської Народної Республіки, і кордон між Федеративною Республікою Німеччини та Німецькою Демократичною Республікою»². Згодом подібні зобов'язання були закріплені у Договорі між Польською Народною Республікою та ФРН від 7 грудня 1970 року, радянсько-французькому документі «Принципи співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Францією» від 30 жовтня 1971 року, Договорі між ФРН та Чехословаччиною від 11 грудня 1973 року та ряді інших міжнародно-правових документів.

У Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року принцип непорушності державних кордонів було закріплено як самостійний принцип міжнародного права у такому формулюванні: «держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав в Європі, і тому вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Вони будуть, відповідно, утримуватися також від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення або узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці»³. Водночас у цьому ж документі було зазначено, що кордони держав можуть змінюватися відповідно до міжнародного права мирним шляхом за домовленістю сторін. Отже, в контексті Гельсінкського акту 1975 принцип непорушності державних кордонів означає взаємну відмову всіх держав Європи, а також СРСР, США та Канади від будь-яких односторонніх дій, спрямованих на зміну юридичного оформлення або фактичного положення кордону між ними. Як цілком справедливо зауважує з цього приводу сучасний вітчизняний юрист-міжнародник О.О. Мережко, «політичний сенс закріплення цього принципу був такий: з врахуванням того, що всі держави так чи інакше, живуть на завойованих територіях, що багато кордонів є результатом війн і з їхнього приводу можна сперечатися безкінечно довго, давайте раз і назавжди вирішимо це питання, закріпивши навічно священний та недоторканий характер кордонів, в протилежному випадку, буде неможливо уникнути нових війн з приводу кордонів та території»⁴.

В той же час у загальному міжнародному праві питання непорушності кордонів тривалий час розглядалося таким, що впливає з юридичного змісту принципу незастосування сили або погрози силою. Зокрема, Декларація про принципи міжнародного права 1970 містить наступне формулювання: «кожна держава зобов'язана утримуватися від погрози силою або її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави або як засобу розв'язання міжнародних спорів, в тому числі територіальних спорів і питань, що стосуються державних кордонів»⁵. Водночас посилення на принцип непорушності кордонів міститься у деяких резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, зокрема у резолюціях 34/100 «Здійснення Декларації про зміцнення міжнародної безпеки» 1979⁶ та 53/71 «Підтримання міжнародної безпеки – попередження насильницької дезінтеграції держав»¹⁹⁹⁸⁷, установчих актах та інших документах, прийнятих регіональними міжнародними організаціями (наприклад, стаття 4 Установчого акту Африканського Союзу серед принципів, на основі яких функціонує ця організація називає поважання кордонів, існуючих під час досягнення незалежності⁸; пункт 8 Дакарської декларації, схваленої шостим Ісламським самітом Організації ісламська конференція⁹ (зараз – Організація ісламського співробітництва) містить положення, що держави-члени розглядають як непорушні всі міжнародно визнані кордони).

В доктрині міжнародного права немає єдності у питанні щодо територіальної сфери дії принципу непорушності державних кордонів. Ряд її представників розглядають цей принцип як універсальний принцип міжнародного права, інші – наголошують на тому, що «сучасному універсальному міжнародному праву приписуються властивості, яких воно, на жаль, нині не має. Для нього характерний інститут державних кордонів, а принципу непорушності державних кордонів як універсальної імперативної норми в ньому ще не склалося»¹⁰. Слід, однак, підкреслити, що навіть якщо стати на позицію, відповідно до якої дія принципу непорушності державних кордонів поширюється тільки на держави-члени ОБСЄ, до недавнього часу

особливих сумнівів щодо його юридичної сили у доктрині міжнародного права не виникало.

Непорушності державних кордонів принцип разом з іншими основними принципами міжнародного права, зокрема принципами незастосування сили або погрози силою та мирного розв'язання міжнародних спорів, відіграв надзвичайно важливу роль у зміцненні міжнародного правопорядку та зменшенні загрози збройних конфліктів. Сучасний український дослідник юридичного змісту цього принципу Т. С. Цимбрівський наголошує, що «практика міжнародного права щодо дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів, за окремими винятками, свідчить на користь широкого визнання з боку міжнародного співтовариства стратегічного значення принципів у забезпеченні безпеки держав. Більшість держав активно підтримує концепцію неподільності державної території та стабільності державних кордонів»¹¹. Однак, на сьогоднішній день система міжнародних відносин, заснована на повазі територіальної цілісності держав та непорушності державних кордонів перебуває у глибокій кризі. Розпад СРСР та Югославії на початку 90-х років 20 сторіччя став серйозним випробуванням ефективності дії цього принципу. У всіх цих випадках міжнародне співтовариство намагалося виходити з позиції, згідно з якою кордони між колишніми суб'єктами федерації мали розглядатися як кордони між новоутвореними незалежними державами, не ставлячи таким чином, принаймні формально, принцип непорушності державних кордонів під сумнів, адже Конституція СРСР 1977 року прямо передбачала право союзної республіки на сецесію, а Конституція Югославії містила положення про «право кожного народу на самовизначення, включаючи право на відокремлення»¹². Дезінтеграція СРСР, та особливо Югославії, супроводжувалися кривавими конфліктами, які призвели до виникнення невизнаних або частково визнаних державних утворень і врешті-решт поставили під сумнів ефективність дії принципу непорушності кордонів в Європі. Оскільки розпад СРСР та Югославії хронологічно співпав з посиленням інтеграційних процесів в рамках Європейського Співтова-

риства, то держави-члени останнього намагалися виробити єдину позицію щодо визнання держав, які виникли на уламках Югославії та СРСР, утворивши у 1991 році Арбітражну комісію ЄС щодо колишньої Югославії, яку часто називають Комісією Бадінтера за прізвищем її голови – Роберта Бадінтера, Голови Конституційної Ради Франції. Відповідно до схваленої 16 грудня 1991 року Радою Міністрів Європейського Співтовариства Декларації «Керівні принципи визнання нових держав у Східній Європі та Радянському Союзі» одним з критеріїв такого визнання була повага недоторканості всіх кордонів, які могли бути змінені лише мирними засобами та відповідно до загальної угоди. В обнародуваних у січні 1992 року другому і третьому висновках Комісія Бадінтера дійшла висновку, що право на самовизначення не може включати зміну кордонів між республіками, наявних на момент здобуття ними незалежності, а колишні внутрішні кордони між Сербією та Хорватією, Сербією та Боснією і Герцеговиною та іншими суміжними державами мають розглядатися як міждержавні і що вони не можуть бути змінені інакше як за угодою сторін, таким чином перенісши широко застосований в процесі здобуття незалежності державами Латинської Америки, Африки і Азії принцип *uti possidetis* на кордони між колишніми югославськими республіками¹³. Схожу позицію зайняли і інші держави світу, отже створені сербами Хорватії та Боснії і Герцеговини державні утворення Республіка Сербська Країна та Республіка Сербська не отримали міжнародно-правового визнання. Так само не були визнані самопроголошені державні утворення, які виникли в процесі розпаду СРСР – Південна Осетія, Абхазія, Придністровська Молдавська Республіка та Нагірний Карабах. Стаття 5 Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 року закріпила положення, згідно з яким сторони визнають та поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканість існуючих кордонів в рамках Співдружності, а стаття 3 Статуту СНД серед принципів, на яких держави-члени будують свої відносини, називає «непорушність державних кордонів, визнання існуючих кордонів та відмову від протиправних територіальних надбань»¹⁴. У 1994 році

держави-члени СНД ухвалили Декларацію про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів держав-членів СНД. Принцип непорушності державних кордонів знайшов підтвердження і в багатьох міжнародних договорах, які уклали між собою держави колишнього СРСР, зокрема у статті 2 Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Російською Федерацією 1997 року.

Здавалося, що міжнародне співтовариство, погодившись з неможливістю ефективного розв'язання цих територіальних конфліктів на теренах колишніх СРСР та Югославії, все-таки намагалося принаймні виходити з пріоритету принципів територіальної цілісності держав та непорушності державних кордонів. Ситуація суттєво змінилася внаслідок визнання значною кількістю держав світу незалежності колишнього сербського автономного краю Косово, проголошеної 17.02.2008. Спроби розв'язати проблему Косово шляхом запиту консультативного висновку Міжнародного Суду ООН також виявилися марними. 22.07.2010 Міжнародний Суд ООН встановивши, що сучасне міжнародне право не містить заборони на проголошення незалежності, відмовився визнати незаконність Декларації про незалежність Косова. Слід відмітити, що в цьому консультативному висновку прямо зазначається, що «сфера застосування принципу територіальної цілісності обмежується сферою відносин між державами»¹⁵.

Негативний вплив косовського прецеденту на сучасну систему міжнародних відносин і міжнародного права повною мірою проявився під час подій, пов'язаних з агресією Росії проти Грузії у серпні 2008 року та визнанням нею незалежності Абхазії та Південної Осетії 26 серпня 2008 року. Анексія Росією частини території України – Автономної Республіки Крим у березні 2014 року та триваюча збройна агресія проти України на території Донецької та Луганської областей є ще одним свідченням серйозної загрози, яку становить порушення принципу непорушності державних кордонів для основних засад міжнародного правопорядку. Серед останніх подій, які безперечно становлять загрозу для стабільності як у від-

повідних регіонах, так і у світі загалом, слід зазначити референдуми про незалежність які відбулися в автономному державному утворенні Іракський Курдистан 25 вересня 2017 та в Автономній області Каталонія 1 жовтня 2017, що зі зрозумілих причин являє собою серйозну загрозу для територіальної цілісності Іраку та Іспанії відповідно. Всі ці події, не кажучи вже про триваючу дезінтеграцію таких держав як Сомалі, Лівія, Ємен та Ірак, про який мова йшла трохи вище, є свідченням кризи сучасної системи правового регулювання міжнародних відносин і ставлять перед наукою і практикою міжнародного права питання чи не перетворилися принципи територіальної цілісності держав і непорушності державних кордонів у юридичні фікції, позбавлені будь-якого правового захисту. Якщо у випадку анексії однієї державою території іншої кваліфікація її дій з точки зору сучасного міжнародного права є досить зрозумілою, то питання про співвідношення принципів територіальної цілісності держави і непорушності державних кордонів з іншим основним принципом міжнародного права – рівноправності та права народів самостійно розпоряджатися своєю долею є однією з надзвичайно складних з точки зору теорії і практики міжнародного права. Адже буквальне тлумачення цього принципу як права будь-якого народу на утворення своєї незалежної держави безперечно сприятиме розвитку сепаратизму, дезінтеграції існуючих держав і неминуче породить повний хаос у міжнародних відносинах, особливо враховуючи той факт, що в міжнародному праві не існує легального визначення самого поняття народу як суб'єкта права на самовизначення. З нашої точки зору, у випадку колізії між принципами територіальної цілісності держав та непорушності державних кордонів з одного боку, і правом народів на самовизначення, з іншого, пріоритет праву на самовизначення у формі відокремлення від існуючої держави має надаватися лише в тому випадку, якщо перша держава здійснює систематичне порушення права цього народу на внутрішнє самовизначення, позбавляє представників цього народу права на участь в управлінні спільною державою, переслідує чи дискримінує їх за расовою, етнічною, мовною чи іншою ознакою. В проти-

лежному випадку розчленування держави, яка забезпечує всім народам, які входять до її складу, право на самовизначення, поважає їхні національні права, навряд чи може бути визнано таким, що відповідає букві і духу сучасного міжнародного права, не кажучи вже про інтереси стабільності міжнародного правопорядку.

Отже, на наше глибоке переконання лише неухильне дотримання принципу непорушності державних кордонів як в Європі, так і інших континентах, може сприяти подоланню кризових явищ в міжнародному співтоваристві.

1. Савчук К.О. Елементи принципу територіальної цілісності держави у працях деяких представників вітчизняної науки міжнародного права XIX-початку XX сторіччя // *Правова держава*. Вип. 28. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. С. 410-418. **2. Договор** между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Республикой Германией [Московский договор], 12 августа 1970 г. URL: http://www.1000dokumente.de/?c=dokument_ru&dokument=0017_mos&l=ru&object=translation **3. Заключительный акт** Совещания по сотрудничеству и безопасности в Европе // *Международное публичное право*. Сборник документов. Т. 1. Москва: Издательство Бек, 1996. С. 9. **4. Мережко А.** Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014. С. 165. **5. Декларация** о принципах международного права, касающихся дружественных отношений между государствами в соответствии с Уставом ООН от 24 октября 1970 года // *Международное публичное право*. Сборник документов. Т. 1. Москва: Издательство Бек, 1996. С. 4. **6. Текст** цієї резолюції див. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/381/95/IMG/NR038195.pdf?OpenElement>; **7. Текст** цієї резолюції див. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/760/11/PDF/N9976011.pdf?OpenElement> **8. Constitutive Act of African Union**. URL: // https://au.int/sites/default/files/pages/32020-file-constitutiveact_en.pdf **9. Dakar Declaration**, Sixth Islamic Summit Conference, (9-11 December, 1991). URL: [http://ww1.oic-oci.org/english/conf/is/6/6th-is-sum\(declaration\).htm](http://ww1.oic-oci.org/english/conf/is/6/6th-is-sum(declaration).htm) **10. Буткевич В.Г., Мицук В.В., Задорожній О.В.** Міжнародне право. Основи теорії: підручник / за ред.

В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С. 230. **11.** Цимбрівський Т.С. Принципи територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві: теорія і практика. Львів, 2009. С. 175-176. **12.** Текст Конституції СФРЮ 1974 року див. ГКЛД : <http://www.sovetika.ru/sfrj/konstvvod.htm> **13.** *Pelle A.* The opinions of the Badinter Arbitration Committee. A second Breath for the Self-Determination of Peoples // European Journal of International Law. Vol. 3. 1992. P. 184. **14.** Устав Содружества Независимых Государств. URL: <http://cis.minsk.by/page.php?id=180> **15.** *Accordance* with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, Advisory Opinion of 22 July 2010. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>

***Savchuk Kostiantyn.* The principle of inviolability of state frontiers as an integral part of the modern international legal order**

The principle of inviolability of state frontiers, according to which states are obliged to respect the boundaries of each other established in accordance with international law, is one of the fundamental principles of international law. Although some elements of this principle existed in classical and even ancient international law as an independent principle of international law, the principle of inviolability of state frontiers began to emerge in the international legal practice of European states in the 70 years of the last century. In the modern sense, it first received the normative attachment in Article 3 of the Moscow Treaty between the USSR and the Federal Republic of Germany of August 12, 1970. In the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe of 1975 the principle of the inviolability of state frontiers was enshrined as an independent principle of international law in such a formulation: «The participating States regard as inviolable all one another's frontiers as well as the frontiers of all States in Europe and therefore they will refrain now and in the future from assaulting these frontiers. Accordingly, they will also refrain from any demand for, or act of, seizure and usurpation of part or all of the territory of any participating State». Consequently, in the context of the Helsinki Act of 1975, the principle of inviolability of state frontiers means the mutual refusal of all European states, as well as

the USSR, the USA and Canada, from any unilateral actions aimed at changing the legal form or the actual situation of the frontiers between them. The principle of inviolability of state frontiers, along with other fundamental principles of international law, in particular the principles of refraining from the threat or use of force and peaceful settlement of international disputes, played a vital role in the strengthening of international law and the reduction of the threat of armed conflict. However, now a system of international relations, which based on respect for the territorial integrity of states and the inviolability of state frontiers, is in deep crisis. The negative impact of the Kosovo precedent on the modern system of international relations and international law was fully manifested in events related to Russia's aggression against Georgia in August 2008 and recognition of independence of Abkhazia and South Ossetia on August 26. Russia's annexation of part of the territory of Ukraine – the Autonomous Republic of Crimea in March 2014 and the ongoing armed aggression against Ukraine in the Donetsk and Luhansk regions is another evidence of a serious threat, which is a violation of the principle of inviolability of state frontiers for the international legal order. It is concluded that only strict adherence to the principle of inviolability of state frontiers, both in Europe and other continents, can contribute to overcoming crisis phenomena in the international community.

Keywords: fundamental principles of international law, principle of inviolability of state frontiers, principle of the territorial integrity of states, territory of the state, the right to self-determination of peoples.